

DİNİ ŞUUR ÖLÇEĞİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

Beyazıt Yaşar SEYHAN (*)

Öz

Dindarlığı ölçmek din psikolojisinin temel konularından ve amaçlarından biridir. Üzerinde ittifak edilmiş bir ölçek olmasa da yapılan ölçek geliştirme çalışmaları bu alana az ya da çok katkı sağlayacaktır. Dini Şuur Ölçeği de bu alana katkı sağlaması için geliştirilmiştir. Test-tekrar-test yöntemi ile geliştirilen ölçek aynı öğrenci grubuna üç hafta ara ile uygulanmış ve açıklayıcı faktör analizine tabi tutulmuştur. Açıklayıcı faktör analizinde üç boyutlu olarak belirlenen ölçeğin alt boyutları şunlardır: “Değer” alt boyutu, “Bilinç” alt boyutu ve “Davranış” alt boyutudur. Ölçeğin açıkladığı toplam varyans oranı %54,362’dir. Bu alt boyutların kendi aralarındaki ilişki yeterli oranda olup C. Alpha kat sayısı ise .928’dir. Ölçek doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulduğunda ise Ki-Kare değerinin (CMIN=351,75; N=225; sd=184; p=0,000) anlamlı olduğu görülmüş ve uyum indeks değerleri ise RMSEA=,056, CFI=,97; IFI=,922; GFI=,872; SMRM=,051; TLI=,910 olarak bulunmuştur. Buna göre ölçeğin hem teorik hem de istatistiksel açıdan kullanılmaya elverişli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Dindarlık, Şuur, Dini Şuur Ölçeği.

Religious Consciousness Scale: The Study of Validity and Reliability

Absract

To measure religiosity is one of the main topics and purpose in the psychology of religion. Although not been on a scale alliance, made on scale development works will provide more and less contribute to this field. “Religious Consciousness Scale” was developed to contribute to this field. The Scale developed by test-retest-test applied to three weeks apart and have been subjected to exploratory factor analysis. By exploratory factor analysis, subscales of the “Religious Consciousness Scale” are: “value”, “conscious” and “rituel”. The total variance rate that explain the Scale is 54,362%. The relation between the subscale is sufficient and the number of C. Alpha coefficient is ,928. When the scale is subjected to confirmatory factor analysis chi-square value (CM = 351.75; N = 225, SD = 184; p = 0.000) is seen to be significant and fit index values was found to be as (RMSEA = ,056, CFI = 97; IFI = ,922; GFI = ,872; SMRM = ,051; TL = ,910). Accordingly, it is concluded that the scale to be useful in terms of both theory and statistical analysis.

Keywords: Religion, Religiosity, Conscientness, Religious Consciousness Scale.

*) Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Din Psk. Anabilim Dalı.
(e-posta: beyazit-seyhan@hotmail.com)

1. GİRİŞ

Din psikolojisinin ilk dönemlerinden beri dindarlık konusu alanın uzmanlarının dikkatini hep çekmiştir. Üzerinde ittifak edilen bir dindarlık ölçeği olmasa da uzmanların dindarlık konusunda ortaya koyduğu düşünceler, konuyu hem zenginleştirmiş hem de gündemde tutmuştur. Bu çalışma da bir dindarlık ölçeği geliştirmek üzere yapılmış olup, diğer dindarlık ölçeklerinden bazı farklılıkları bulunmaktadır. Bu farklılıklar teorik kısım ele alınırken görülecektir. Teorik kısımda, tanımı çok karmaşık olan din kavramına bakış ve dinin olmazsa olmaz evrensel bazı özelliklerinden bahsedilerek dindarlık tanımlanmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise dini literatürde -psikoloji literatüründen biraz farklı olarak- ele alınan “*şuur*” kavramı üzerinden “Dini Şuur Ölçeği”nin teorik kısmı tamamlanmış olacaktır.

a) *Din nedir?* İnsanlık tarihi kadar eski olan din kavramının çok çeşitli tanımları yapıla gelmiştir. Ancak yeryüzünde çok sayıda dinin olması ve her dinin kendine göre tarihsel ve kültürel farklılıkların bulunması nedeniyle dinin tanımının karmaşık ve zor olduğu görülmektedir. Tüm uzmanlar tarafından üzerinde ittifak edilen bir “din” tanımının olmadığı görülmekle (Yaparel, 1987) beraber kuramcıların kapsayıcı bir din tanımı yapmaktan kaçındıkları da bilinmektedir (Wullf, 1997). Bununla birlikte Batı bilimsel literatüründe bilinen bazı tanımlar bulunmaktadır. Mesela, William James’a göre din “bireyin duyguları, fiilleri ve bireysel tecrübeleridir” (1902). Webster Evrensel Ansiklopedik Sözlük (2002, s. 1550) dini, kişisel dini tutum, inanç ve uygulamalar bütünü veya kurumlaşmış dini tutum, inanç ve uygulamalar sistemi olarak tanımlamıştır (akt. Cirhinlioğlu, 2013, s. 5 vd.). Kapsamlı Psikoloji ve Psikodinamik Terimler Sözlüğüne göre din, “bireylerin veya bir topluluğun maddi dünyadaki olaylar hakkında hüküm vermek için değerler edindiği ve kendilerini Tanrı veya ilahi dünyayla ilgili hale getirdiği tutumlar, uygulamalar, dinsel törenler, dini vesilelerle yapılan anane, töre, yasa vb. kurullarla belirlenmiş eylemler ve inançlar sistemidir (akt. Lowenthal, 2004).

Genel olarak Batı bilimsel literatürüne bakıldığında, dini tanımlamaya ilişkin iki farklı kavramlaştırma olduğu görülür. Bunlardan birincisi din, aşkın-üstün bir varlık veya Tanrı ile ilişkili duyguları ve yaşantuları kapsayan örgütlendirilmiş davranışlar ve kurumsal inançlar bütünüdür (Richard ve Bergin, 2005; Zinubaur, vd., 1999; akt. Cirhinlioğlu, 2013). İkincisi ise din, bireyin yaşam için bağlam, amaç ve anlam bulduğu bir araçtır (Koenig, vd., 2001; Pargament, vd., 2005; Matheis, 2006; akt. Cirhinlioğlu, 2013, s. 7). İslamî literatürde din kelimesi sözlük anlamı ile uyumlu bir şekilde tanımlanmıştır. Mesela, Şehristâni’ye göre din “itaat ve inkıyâd”, “ceza ve hesap” anlamına gelip, sadece dinlerin ilahi olanları din olarak nitelendirilir (1975, s. 38). Cürcâni (1987) din ile milletin aynı anlamda olduğunu, bunların itibari olarak ayrıldığını ve her iki kelimenin de şeriata dayandığını belirtir (bkz. et-Tarifât, ed-din ve’l-milel). Bakıllânî dinin “ceza hüküm inkıyâd ve istislâm (itaat, boyun eğme) gibi anlamları arasında “mezhep” ve “millet”i de vermektedir (1987, s. 345). Bu yüzden İslam bilginlerinin din tarifinde, Kur’ân-ı Kerîm ve İslam inanç esaslarını temel alarak tanımlama yaptıkları çok açık şekilde görülmek-

tedir. Buna en güzel örnek Seyyid Şerif Cürcani'nin din tanımınıdır: “Din akıl sahiplerini peygamberlerin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilahi bir kanundur” (1987, 1308). Zebidî de benzer bir tanım vererek “din akıl sahibi insanları kendi tercihleri ile bizzat hayırlı olan şeylere götüren ilahi bir kanundur” demiştir (akt. Tümer, 1994, s. 314). Elmalı H. Yazır da klasik İslami tanımları dikkate alarak dini şöyle tanımlar: “Akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevk eden bir vaz-ı ilahî, şeriat ve millet, beşerin ihtiyari fillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir amel-i manevidir (1992, s. 92-93).

Son bir asrın Batı literatüründeki din tanımları ile klasik İslami din tanımları arasında çok bariz bir farklılığının olduğu muhakkaktır. Batı literatürü, birey ve toplum üzerindeki dinin işlevsel, yapısal boyutlarına işaret ederek evrensel bir din tanımı üzerinde durmaya çalışmaktadır.

Din psikologları gibi din sosyologları da evrensel bir din tanımı yapmak yerine, dinin belli bir yönü üzerinde durarak tanım yapmışlardır. Unutulmaması gereken nokta, tüm tanımlarda doğru ya da yanlış bir tanım yoktur, gerçeğe az ya da çok yaklaşan tanım vardır (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2011). Akyüz ve Çapcıoğlu'na (2011, s. 41) göre dinin tanımlarını iki kategoride toplayabilir: Birincisi, “özel tanımlar”, ikincisi de “işlevsel tanımlar”. Özel tanımlar dinin muhtevası üzerinde durarak onun insanlar için getirdiği değerleri, kutsallık, ilahilik ve aşkınlık özelliğini ön planda tutar. Buna en güzel R. Otto'nun tanımını verilebilir. Otto'ya göre din, “kutsal olanın tecrübesidir”. İşlevsel tanımlara verilecek en iyi örnek ise Durkheim'in tanımınıdır. Durkheim dini, “kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadetlerden oluşan, dokunulmaz ve yasak kabul edilen şeyler konusunda mensuplarını tek bir manevi/ahlaki topluluk halinde, Kilise adı verilen bir cemaat etrafında birleştiren bütüncül bir inanç ve ibadet sistemi” olarak tanımlar (akt. Akyüz ve Çapcıoğlu, 2011, s. 42).

Kavros'a göre Batılılar, genellikle dini, pratik (davranışsal) bir sistem ve kutsal veya yüce olana ilişkin inanç olarak tanımlamışlardır (2010, s. 764). Birçok din tanımına bakıldığında, şu kavramların olduğu rahatlıkla görülür: İnanç, mit, etik, ritüel, tecrübe ve sosyal kurumlar (Kavros: 2010, s. 764). Ancak bütün din tanımlarına bakıldığında, tüm dinlerin olmazsa olmaz birkaç özelliği bulunmaktadır¹. Bunlar *anlam* (yani kutsal ile ilgili ya da tecrübe), *ritüel* (dini davranış) ve *inançtır* (dini kabul veya redde ilişkin kural veya sistemler). Bu üç özellik tüm dinler için geçerlidir, denilebilir. Tanrısı olmayan bir din olabilir ama o dinde Tanrı kavramı yerine kutsal olan yani insanüstü bir alan vardır. Bireyler, o kutsal olan ile ilişkisi ya da tecrübesi sonucu hayatını anlamlandırır (Pargament, 1997, s.32). Anlamlandırdığı şeyler ile bireyler dini davranışlarda bulunur. Bütün bu süreçleri yaşarken birey, inandığı dinin kurallarına kendiliğinden uyumuş ve inanç sistemini kabul etmiş olur. Din, seküler bir ideolojiden bu üç kavramla ayrılır. Zira bu üç kavramdan biri eksik olsa, o şey din değil bir ideoloji olabilir. İdeoloji, bir topluma veya

1) Buradaki ifadeleri Krş. Lowenthal (1995).

toplumsal bir gruba özgü bulunmakla birlikte, siyasi ve toplumsal eylemi yönlendiren düşünce, inanç ve görüşler bütünü olarak tanımlanır (Kirman, 2004, s. 109). Pozitivist ideolojinin tarihsel seyrinde bu durum açıkça görülebilir. Comte, “pozitif din” kavramını bir din teorisi olarak da sunmuştur (Kirman, 2004, s. 181). Pozitivist ideoloji, dine alternatif olarak halka sunulurken sadece bir anlam ve inanç sistemi olarak sunulmamış, ayrıca pozitivist ideolojinin bir ilmihali de yazılmıştır. Pozitivizmin ilmihalinin (bkz. Comte, 1986) olması, pozitivist ideolojiye ritüelin eklenmiş olması demektir ki, böylece pozitivist ideoloji tamamen dinin alternatifi olarak sunulabilsin.

b) Dindarlık nedir? Dinin tanımını yapmanın zorluğu kadar dindarlığın tanımını yapmanın zorluğu da bilinen bir gerçektir. Din psikolojisi, dindarlık konusu üzerinde çok durmuş ve bireylerin dindarlığını ölçmek için çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Her din, kendi içindeki inanç ve ibadet yapısına göre farklı dindarlık biçimleri oluşturmaktadır; dine inanan her birey de dini algılayıp yaşantı haline getirirken farklılıklar göstermektedir (Köse ve Ayten, 2012, s. 109). Geleneksel anlamda dindarlık, bir kişinin belirli bir dinin yaygın öğretilerini ya da o din mensuplarının çoğunluğunun doğrudan ya da dolaylı olarak onayladığı davranışları gönülden özümsemesi ve yerine getirmesi olarak tanımlanabilir (Cirhinlioğlu, 2013, s. 8). Himmelfarb’a (1975) göre dindarlık, bir kişinin mensubu olduğu dine ait ilgiler, inançlar veya faaliyetlerle meşgul olma düzeyidir (akt. Yıldız, 2014). James’a (1902; 1961) göre de dindarlık, bireylerin ilahi olduğunu düşündükleri herhangi bir şey ile kendilerini ilişki içinde görmeleri bakımından tek başlarına yaşadıkları duygular, eylemler ve tecrübelerdir. Dinin tanımları çeşitli olduğu gibi dindarlığın tanımları da çok çeşitlidir. Makalenin amacı ölçek geliştirmek olduğu için söz konusu dindarlık tanımlarına çok fazla değinmeye gerek görülmemiştir. Fakat dinin tanımlarındaki olmazsa olmaz özellikler gibi dindarlığın da olmazsa olmaz özelliklerinin olabileceği iddia edilebilir. Buna göre dindarlık en genel hali ile bireyin “*belli bir dini geleneğin kuralları (inanç sistemleri) içinde hayatı anlamlandırması (anlam) ve yaşamasıdır (ritüel)*” şeklinde tanımlanabilir. Buna göre dinin tanımındaki *anlam, inanç ve ritüel* gibi evrensel özelliklere işaret eden kavramlar, söz konusu bu dindarlık tanımında da yer almaktadır.

Din psikologları dindarlığı ölçmek için çok çeşitli çalışmalara girişmişlerdir. Uluslararası literatürde dindarlığı ölçmek için, bilinen en yaygın hali ile 1967 yılında Allport ve Ross tarafından “İçsel-Dışsal Dini Yönelim Ölçeği” geliştirilmiştir. Bu ölçek 9 maddesi içten güdümlü 11’i ise dıştan güdümlü dindarlığı ölçen toplam yirmi maddeden oluşmaktadır. Allport ve Ross (1967) dindarlığı içten güdümlü ve dıştan güdümlü (yönelimli) dindarlık diye iki boyut olarak kavramlaştırmışlardır (Cirhinlioğlu, 2013, s. 14). Daha sonraları dıştan güdümlü dindarlığın iki alt kategoriden oluştuğunu ileri sürenler de olmuş, buna göre dışsal güdümlü (yönelimli) dindarlığın kişisel fayda ve toplumsal ödül alt boyutları oluşmuştur (Gorsuch, 1988; Kirkpatrick ve Hood, 1990; Haerich, 1992; akt. Onay, 2004, s. 47). Bu ölçeği Kayıklık (2000) “Dinsel Eğilim Ölçeği” adı ile Türkçeye kazandırmıştır.

Tek boyutlu dindarlık ölçeklerinin yanı sıra çok boyutlu dindarlık ölçekleri de geliştirilmiştir. 1908 yılında Von Hügel tarafından dindarlık üç boyutlu olarak ele alınarak, geleneksel veya tarihsel, rasyonel veya sistematik, sezgi ve irade boyutlarından oluşmaktadır. Pratt (1920) da Von Hügel'in üçlü yaklaşımına benzer bir şekilde, "dine tipisel yaklaşımlar" başlığı altında dört boyuttan bahseder. Wach da (1944) karşılaştırmalı çalışmasında inanç, uygulama ve sosyolojik (cemaat) gibi dinin üç boyutunu ileri sürmüştür. Dindarlığı dört boyutta da ele alan araştırmacılar olmuştur (bkz. Glock, 1959; Lenski, 1961; Fukuyama, 1961). Bunlardan Glock "the Religious Revival in America?" adlı çalışmasında, inanç, davranış, duygu ve etki boyutları olarak dindarlığı ele almıştır (akt. Yıldız, 2014). King (1967) de dindarlığın çok boyutlu olduğunu ileri sürmüş ve dindarlığı dokuz boyutta ele almıştır. Dindarlığı 1959'da dört boyutta ele alıp daha sonra beş boyut olarak ilk defa sistemli olarak inceleyen Glock (1962; 1972) inanç, duygu, davranış, bilgi ve etki boyutunda incelemiştir. Glock'un bu modeli Türkiye'deki bazı araştırmacılara ilham kaynağı olmuş, onlar da dindarlığı beş boyutta ele almışlardır. Bu araştırmacılardan biri Köktaş'tır (1993). Uysal da dindarlığı beş boyutta ele alan ve 26 maddeden oluşan "Müslüman Dindarlık Ölçeği" geliştirmiştir (1995). Ayrıca King (1967), King ve Hunt (1969) gibi araştırmacıların Hıristiyanlar için geliştirdikleri dindarlık ölçeklerinden seçilen 14 maddelik "Bir Dindarlık Ölçeği" adlı bir çalışma da Mutlu (1989) tarafından geliştirilmiştir. Glock'un (1962; 1972) çalışmasından esinlenen Yıldız ve arkadaşları da dört boyutlu bir dindarlık ölçeği oluşturmuş ve Yıldız "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık" adlı çalışmasında bu ölçeği kullanmıştır (Yıldız, 2014).

Türkiye'de dindarlık ile ilgili ölçeklerin çoğunluğu ya yurt dışındaki çalışmaların Türkçeye adaptasyonu ya da yurt dışı çalışmalardan esinlenerek oluşturulmuştur (bkz. Yıldız, 2004; Kayıklık, 2000; Ok, 2011). Yurt içindeki bazı çalışmalar arasında ise, bizzat yerli kaynaklardan esinlenerek oluşturulmuş bazı ölçekler de vardır. Bunlardan biri Topuz'un "Gazali'de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri" adlı çalışmasıdır (2011, s. 157-177). Ayrıca dindarlık konusuna yakın olan inanç tarzları üzerinde Ok'un yaptığı "Dinî şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine" adlı çalışma da dindarlık kavramına yakın olan inanç konusu ile ilgili bahsedilmeye değer bir çalışmadır (2009).

c) *Dini Şuur nedir?* Şuur, "farkına varmak, hissetmek, bilmek" gibi anlamlara gelen Arapça bir kelimedir. Şuur, modern psikolojide "diğer canlılardan farklı olarak insanın kendinin farkında olma becerisi" (Budak, 2009, s. 127) diye tanımlanan bilinç kelimesi ile eş anlamlı görülmektedir. Bilinç, psikanalitik ekolde kişinin belli bir anda farkında olduğu şeylerin tamamını kapsayan ruh durumudur (Budak, 2009, s. 127). "Şuur" kavramı psikolojinin bağımsız bir bilim dalı olarak kurulduğu andan itibaren incelenen bir kavram olmuştur. İlk psikoloji laboratuvarını kuran Wundt, psikolojinin konusunun şuur/bilinç ve şuur meydana getiren zihinsel olaylar olduğunu söyler. Psikolojinin amacı şuur/bilinci çözümlenmek, zihnin en yalın öğelerini araştırarak bunlar arasındaki ilişkileri bulup kanunlar halinde formüle etmektir (Baymur, 1990, s.291-292; Certel, 2003, s. 15). Wundt ve arkadaşlarına karşı çıkan W. James ve arkadaşlarının temsil ettiği işlevselciler ise,

zihin ve bilincin muhtevasından çok işlevleri ile ilgilenerek bireyin problemlerine çözüm sağlamaya çalışmışlardır.

Kısacası, psikolojinin ilk dönemlerinden itibaren ele alınan *şuur/bilinç kavramı*, davranışçılık ekolünce uzak durulan bir kavram haline gelmiş (Schultz & Schultz, 2007, s. 372-373) daha sonraları ise, 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bilişsel psikoloji akımı beynin fonksiyonu, bilişsel süreçler ile bilincin amacı, doğası ve kökeni arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir (Charet, 2010, s. 176). Psikolojideki bu gelişmelerle birlikte dinler de *şuura/bilince* daha farklı bir şekilde yaklaşmışlardır. Dini geleneklerde *şuur* aslında vicdan olarak, eskilerin tabiri ile kalp olarak kavramlaştırılmıştır (Pazarlı, 1972, s. 106; Şentürk, 2013, s. 97-101). Pazarlı (1972) *şuuru* üç dereceye ayırmış olup en yüksek ve en ulvi *şuurun* ulûhiyet *şuuru* olduğunu dile getirmiştir. Pazarlı, ulûhiyet *şuuruna* çeşitli örnekler vererek açıklar (1972, s. 108). Bunlardan birisi Durkheim’ın kolektif bilinç kavramıdır ki, büyük katılımlı ve heyecanlı toplantılarda fertleri kolektif ruh sarar ve bireyler kendi *şuurlarından* ayrılıp sosyal ortamın *şuuruna* girer (Pazarlı, 1972, s. 108-109). Aynı kavramı kalabalıklar kuramının en önemli temsilcilerinden olan G. Le Bon da dile getirir (bkz. Çetinkaya, 2008, s. 18). Pazarlı’nın uluhiyet *şuuruna* verdiği anlamın diğer bir örneğini Gazali de vermektedir. Gazali, marifet, nur veya kalp diye bahsettiği altıncı his kavramını dile getirir. Bu, bir içten sezgidir ki dış âleme ait sevgilerden daha güçlü bir sevgi verir. Güzellik de yalnız dışarıdaki gözle değil kalp gözüyle görülür. Bu nedenle kalbin hissettiği duygular “ilahi” mahiyette olup duyu organları ile kıyaslanamaz. Allah bize lütuflar, ihsanlar yağdırır. Onu severiz, çünkü evvela O bizi sevmiştir (Gazali, 1975, s. 249-251). Hıristiyanlıkta da *şuur/bilinç* “ilahi, küçük ses (fısıltı)” (bkz. I. Krallar 19, 12) genellikle vicdan tasviri için kullanılır ki ruhsal/manevi içsel olan ses, ahlaki ve manevi olarak bireye doğru yolu tavsiye eden vicdan olarak sunulur (Loewenthal, 2010, s. 172). Loewenthal’a göre geleneksel Batı din geleneğinde “*şuur*” bireyin -kötü alışkanlıklar, olumsuz örnekler, ahlaken eksik yetiştirme ve büyüme vb. gibi- kötü tarafları hariç olan bir parçasıdır (2010, s. 172).

Gerek Batıda gerekse İslam dininde *şuura* yüklenen dini anlamda benzerlikler görülmekle birlikte, günümüz psikolojisi ise *şuuru* beynin ve sinir sistemlerinin bir işlevi gibi görerek indirgemeci bir anlayışa sahiptir (Saygılı, 2011, s. 134-135). Din psikolojisi açısından ise dini *şuuru* dini duygu, dini düşünce ve bilgidен daha ileri düzeydeki bir bilinç hali olarak görmekte fayda vardır (Peker, 2000, s. 134-136). Peker (2000) ve Pazarlı’nın (1972) bahsettiği üzere “*şuur*”, bilgi ve duygu düzeylerinden daha üst bir bilinçlilik/*şuur*luluk hali olarak görülürse “dini *şuur*” da dini bilgi ve dini duygudan daha şümullü ve araştırılması gereken konulardan biri olarak karşımıza çıkar (bkz. Şentürk, 2013, s. 63-68). Ehl-i Sünnet geleneği içinde gelişen Tasavvuf anlayışında ve “ben ötesi” psikologlarınca da dile getirilen “tevbe, verâ, zühd, sabır, tevekkül, ve rızâ” gibi kavramlar dini *şuuru/dini farkındalığı* üst düzeyde yaşamaya işaret ederler (bkz. Sayar, 2008, s. 26 vd.; Frager, 2011). Bu dindarlık ölçüğü çalışmasında da dinin en temel evrensel özelliklerinden olan “anlam, ritüel ve inanç” kavramları üzerine bina edilmiş bir dindarlık çerçevesinde ve “*şuur*” anlayışı etrafında geliştirilmiş maddeler yer almaktadır. Herkesin belli bir

düzyede dini duygusu ve düşüncesi bulunur ama bu dini duygu ve düşüncelerin bireyin içsel yapısında ne kadar yer edindiğini ölçmek önemlidir.

2. Yöntem

Bu bölümde, araştırmanın amacı, modeli, örneklem grubu, veri toplama aracının geliştirilme süreci, verilerin toplanma süreci ve analizine ilişkin işlemlerden bahsedilecektir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, çocukluk dönemleri hariç insan yaşamının diğer tüm dönemlerine uygulanabilecek yapıya sahip bir dindarlık ölçeği geliştirmektir. Söz konusu dindarlık ölçeği daha çok Anadolu coğrafyasında yaşanan dini ve manevi hayatı ölçme amacına yöneliktir.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada “*tarama*” modeli kullanılmıştır. Bu “*tarama*” modeline göre gerekli veriler çalışma evreninden çeşitli araçlar kullanarak seçilen örneklem üzerinden elde edilir. Araştırmanın konusunun belirlenmesinden sonuçlandırılmasına kadar geçen süreçte ortaya konulan faaliyetlerin bütünü olarak tanımlanan “Araştırma Modeli”nin (Arslan-türk, 1999; Sencer, 1989) bir çeşidi olan “*tarama*” modelinde araştırılacak konu, olay, birey ya da nesne kendi şartları içinde olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Karasar, 1994, s. 173).

Örneklem Grubu

Araştırmanın örneklem grubu Edebiyat Fakültesinin Felsefe Bölümü (n=93; %41,3) ile İlahiyat Fakültesinin DKAB Öğretmenliğinde (n=132; %58,7) çeşitli sınıflarında okuyan 225 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmanın cinsiyet değişkenine bakıldığında örneklemde 153’ü (%68) kız öğrenci 72’si (%32) erkek öğrenciden oluşmaktadır.

Veri Toplama Aracının Geliştirilme Süreci

Araştırmada, dindarlık ölçeğinin geliştirilmesi için tutum ve yetenek ölçeklerinin geliştirilme basamaklarındaki süreçler uygulanmıştır. Dindarlık ve dini tutum alanında yapılan yerli ve yabancı birçok literatür taranmış ve 33’e yakın bir madde havuzu oluşturulmuştur. Ölçeğin geçerliliği için psikoloji ve din psikolojisi alanındaki uzmanların görüşleri alınarak 21 maddeye indirgenen ölçek, örneklem için sunulmaya hazır hale gelmiştir. Uzman görüşler dikkate alınarak diğer maddeler çıkartılmıştır. Bu işlemlerden sonra, örnekleme oluşturan İlahiyat ve Edebiyat Fakültesinde okuyan öğrencilere sınıf ortamlarında gönüllülük esasınca 2014 Eylül ve Ekim aylarında tekrar edilerek iki kez uygulanmıştır.

Dini Şuur Ölçeği’nin (DŞÖ) maddelerinin puanlamasında Likert tipi beşli bir derecelendirme kullanılmıştır. Buna göre ölçekte yer alan maddelerin ne kadar uygun olup

olmadığı “1= hiç katılmıyorum”, “2=az katılıyorum”, “3=orta düzeyde katılıyorum”, “4=çok katılıyorum”, “5=tamamen katılıyorum” şeklinde beş seçenek ile örnekleme sunulmuştur.

Verilerin Toplanması ve Analiz İşlemleri

Dindarlık ölçeğinin verileri toplanırken öğrencilere araştırmanın tamamen bilimsel amaçla yapıldığı, ölçeğin maddelerine gönüllülük esasınca cevap verilmesi gerektiği hatırlatılmış olup, uygulamanın ders ortamında yaklaşık 5-10 dakika süreceği hatırlatılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğinin test edilmesinde “Test Tekrar Test” yöntemi kullanılarak, Eylül 2014 ayı içinde uygulanan ölçek, aynı örneklem grubuna ve aynı öğrenci profiline aradan en az üç hafta geçtikten sonra Ekim 2014 ayı içerisinde tekrar uygulanmıştır. Ölçeğin uygulama süreci bittikten sonra, dini şuur ölçeğinden (DŞÖ) elde edilen verilerin ne kadar güvenilir olduğunu tespit etmek için Cronbach Alpha iç tutarlılık kat sayısı kullanılmıştır. Bundan sonra faktör yapısını belirlemek için ölçek açıcı faktör analizine tabi tutulmuş ve ölçeğin üç faktörlü bir yapıda olabileceği anlaşılmıştır. Bu üç faktörlü yapının geçerliliğini test etmek için genellikle ölçek geliştirme çalışmalarında önceden belirlenmiş ve kurgulanmış bir yapının doğrulanması amacıyla yapılan Doğrulayıcı Faktör Analizi kullanılmıştır.

Verilerin analiz işlemlerinde, ölçeğin faktör yapısını ve güvenilirliğini tespit için SPSS 14.0 paket programı kullanılmıştır. DŞÖ’nün faktör yapısını doğrulamak yani “doğrulayıcı faktör analizi” Lisrel paket programı kullanılarak yapılmıştır.

3. Bulgular

Bu başlık altında, Dini Şuur Ölçeği’ne (DŞÖ) ilişkin yapılan açıcı ve doğrulayıcı faktör yapıları analiz sonuçlarından bahsedilecektir. İlk olarak açıcı faktör analizinden daha sonra ise doğrulayıcı faktör analizinden bahsedilecektir.

Açıcı Faktör Analizi

Kaiser Mayer Olkin (KMO) değeri ve Barlett Testi sonuçlarına göre araştırmada yer alan örneklemin verdiği cevapların tutarlılığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler aşağıda gösterilen Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Dindarlık Ölçeğine İlişkin KMO Değerleri ve Barlett Testi Sonuçları

KMO ve Bartlett’s Test		Uygulama I	Uygulama II
Kaiser-Meyer-Olkin	KMO	,904	,932
Bartlett’s Testi	Ki-Kare (X^2)	2,1803	2,1203
	Sd	210	210
	p	,001	,001

Tablo:1’de görüldüğü üzere, her iki uygulamada sonuçların uygunluğunu belirlemek için KMO değerlerinin birinci uygulamada .904; II. uygulamada ise .932 olarak bulun-

muştur. Bulunan bu değerlerin açımlayıcı faktör analizi için istatistiksel açıdan geçerli ölçüt olarak kabul edilen .60'dan büyük olduğu görülür. Ayrıca Ki-Kare değerleri anlamlıdır. Ayrıca her iki uygulama için yapılan Barlett Testi sonuçlarına göre $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu bulunmuştur.

Dindarlık ölçeğinin yapı geçerliliğini ve kaç faktörlü olduğunu belirlemek amacıyla II. uygulamadan elde edilen verilere Maximum likelihood ve Varimax dik döndürme tekniği Tablo: 2'de uygulanmıştır. Bu işlemde sonra ölçeğe ilişkin ortaya çıkan faktör yapısı şöyledir:

Tablo 2. Dini Şuur Ölçeğinin Faktör Yapısı

Faktör Yüklü Değerleri			
Madde No:	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Dini değer (12)	0,767		
Dini değer (4)	0,732		
Dini değer (10)	0,685		
Dini değer (20)	0,637		
Dini değer (21)	0,612		
Dini değer (9)	0,559		
Dini değer (8)	0,558		
Dini değer (11)	0,527		
Dini Bilinç (3)		0,408	
Dini Bilinç (13)		0,715	
Dini Bilinç (2)		0,693	
Dini Bilinç (16)		0,676	
Dini Bilinç (1)		0,637	
Dini Bilinç (14)		0,619	
Dini Bilinç (7)		0,515	
Dini Bilinç (6)		0,379	
Dini Davranış (5)			0,746
Dini Davranış (17)			0,671
Dini Davranış (19)			0,567
Dini Davranış (15)			0,523
Dini Davranış (18)			0,307
Faktörlerin Varyans Oranı	21,216	18,870	40,085
Toplam Varyans Oranı	54,362		

Yapılan açımlayıcı faktör analizi sonuçlarına göre Dini Şuur Ölçeği'nin (DŞÖ) üç faktörden oluştuğu saptanmıştır. Ölçekte yer alan maddelerin madde yükleri ,307 ile ,767

aralığındadır. Analizde ,30'un altında değer alan madde olmadığından ölçekten madde atılmamıştır. Ölçeği oluşturan faktörlerin açıkladığı varyans oranları 1. Faktör için %21,216; 2. Faktör için %18,87; 3. Faktör % 40,085'dir. Ölçeğin açıkladığı toplam varyans oranı ise %54,362'dir.

Ölçekte yer alan maddelerin içerikleri dikkate alınarak yapılan isimlendirme ve faktörlerin içerdikleri maddeler şu şekildedir:

Faktör 1: Dini Değer Boyutu (Dini Değer 4, Dini değer 8, Dini Değer 9, Dini Değer 10, Dini Değer 11, Dini Değer 12, Dini Değer 20, Dini Değer 21). Dini Değer boyutuna en iyi örnek olarak "*Hayatıma anlam katan yegane en büyük değer inandığım dindir (Dini Değer 20)*" maddesi verilebilir.

Faktör 2: Dini Bilinç Boyutu (Dini Bilinç 1, Dini Bilinç 2, Dini Bilinç 3, Dini Bilinç 6, Dini Bilinç 7, Dini Bilinç 13, Dini Bilinç 14, Dini Bilinç 16). "*Dini görevlerimi yerine getirmediğimde vicdanen (manen) rahatsızlık hissedirim (Dini Bilinç 3)*" maddesi Dini Bilinç boyutuna en iyi örnektir.

Faktör 3: Dini Davranış Boyutu (Dini Davranış 5, Dini Davranış 15, Dini Davranış 17, Dini Davranış 18, Dini Davranış 19). Dini davranış boyutuna verilecek en iyi örnek ise "*Günah işleme ihtimaline karşılık sık sık tevbe ederim (Dini Davranış 5)*" verilebilir.

Buna göre ölçekte "Dini değer boyutu" 8, "Dini bilinç boyutu" 8, "Dini davranış boyutu" 5 maddeden oluşmaktadır.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

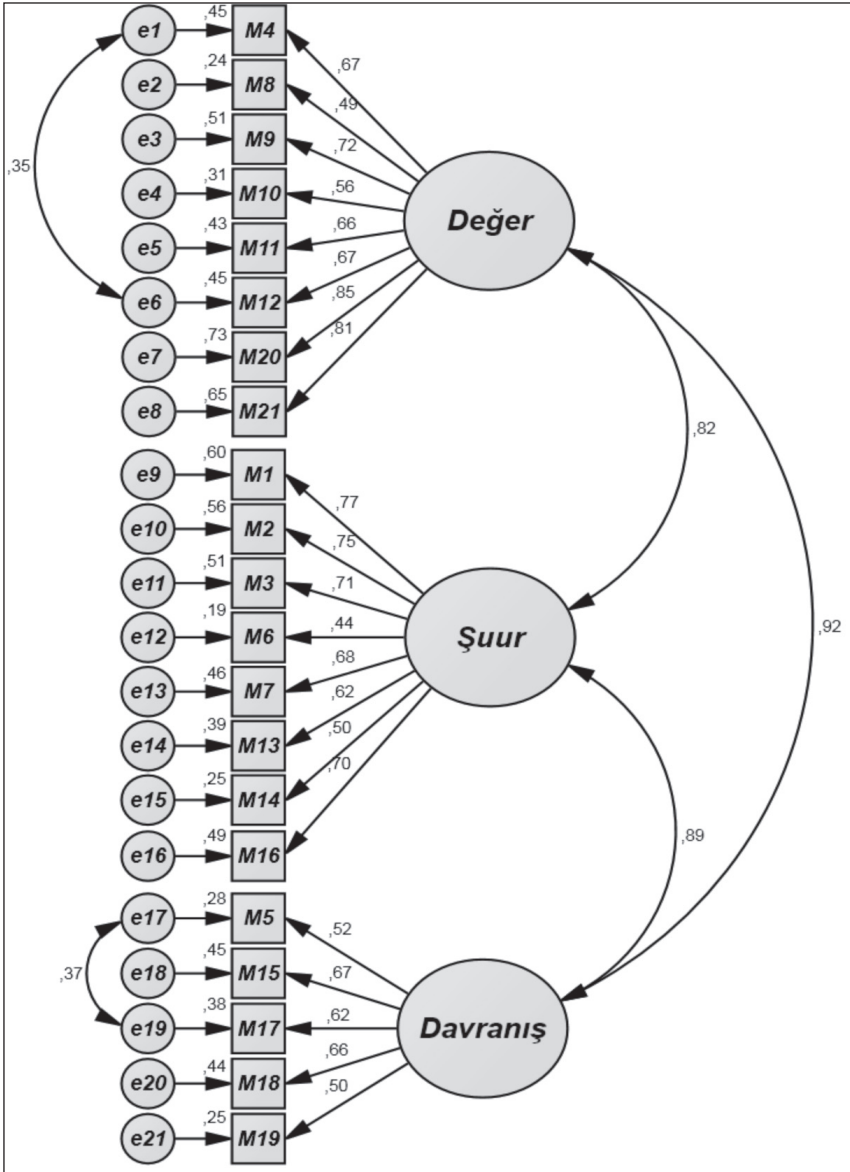
Dini Şuur Ölçeği'nin (DŞÖ) üç faktörlü yapısı, birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi ile test edilmiş olup, bununla ilgili birinci düzey doğrulayıcı faktör analiz sonuçlarını gösteren "Şekil 1" aşağıda sunulmuştur.

Dini Şuur Ölçeği (DŞÖ) için yapılan birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi sonucunda oluşan iyi uyum değerleri Tablo 3'te gösterilmiştir. Buna göre uyum değerleri kabul edilebilir düzeyde ve aralıklarda olduğu için, açılımlayıcı faktör analizi sonunda faktörleri oluşturan maddelerden hiçbirisi çıkarılmamıştır.

Tablo 3. Birinci Düzey Doğrulayıcı Faktör Analizi İyi Uyum Değerleri

Gen.Mod.	CMIN	DF	CMIN/DF	GFI	IFI	delta2	TLI /rho2	CFI	RMSEA	SMRM
Sonuçlar	351,757	184	1,912	,872	,922		,910	,921	,064	,051

Dini Şuur Ölçeği (DŞÖ) üzerinde yapılan DFA'da elde edilen modelin uyum indekslerine bakıldığında Ki-Kare değerinin (CMIN=351,75; N=225; sd=184; p=0,000) anlamlı olduğu görülmüştür. Uyum indeksleri değerleri ise RMSEA=,056, CFI=,97; IFI=,922; GFI=,872; SMRM=,051; TLI= ,910 olarak bulunmuştur. Bu uyum indeksi değerleri, modelin iyi uyum verdiğini gösterir (bkz. Şekil-1).

Şekil 1. Uyum İndeksi Modeli

Dini Şuur Ölçeği'ni (DŞÖ) oluşturan faktörlerin ortalama, standart sapma, Cronbach Alpha değerleri ile birlikte faktörlerin kendi arasındaki korelasyona ilişkin sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. DŞÖ'nün Faktörlerinin Ortalama, Standart Sapma, C. Alpha ve Korelasyon Tablosu

Faktörler	\bar{X}	Ss	Değer	Bilinç	Davranış	Cronbach Alpha
Değer	36,24	5,00	,699**	,689	**	,893
Bilinç	27,62	5,94	,699**		,687**	,892
Davranış	20,16	3,53	689**	,687**		,888
Toplam						,928

**p< ,01

Tablo 4 incelendiğinde, Dini Şuur Ölçeği'ni (DŞÖ) oluşturan Değer, Bilinç ve Davranış boyutları arasında p<.01 düzeyinde pozitif anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bunun yanında her bir boyut için hesaplanan Cronbach Alpha iç tutarlılık kat sayıları Değer boyutu için .89; Bilinç boyutu için .89; Davranış boyutu için ise .88'dir. Ölçeğin genelinin güvenilirlik kat sayısı ise .928 olarak hesaplanmıştır. Ulaşılan bu sonuçlara göre geliştirilmeye çalışılan Dini Şuur Ölçeği'nin (DŞÖ) güvenilir olduğu söylenebilir.

4. Yorum/Tartışma

Dini Şuur Ölçeği'nin (DŞÖ) açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri istatistikî açıdan kabul edilebilir düzeyde çıkmıştır. Üç faktörlü olan Dini Şuur Ölçeği'nin (DŞÖ) 18. maddesi yazar tarafından kabul edilebilir değerde olduğu için “değer” alt boyutundan alınarak “davranış” alt boyutuna aktarılmıştır. Aslında 18. madde “değer” alt boyutunda da kalabilirdi. Dinin evrensel özelliklerine dayalı dindarlık anlayışı üzerine bina edilen Dini Şuur Ölçeği (DŞÖ), evrensel bir ölçek olduğu iddiası ile değil, Anadolu kültüründeki dini ve manevi yaşantıyı ölçmek amacı ile oluşturulmuştur. Dini Şuur Ölçeği'nin (DŞÖ) asıl ölçmek istediği yüzde 99'u kimliğinde İslam yazar bireylerin kendi inandıkları dinlerinin inanç, anlam ve davranışlarına ne kadar karşılık verdiklerini ve ne kadar bilinçlilik/farkındalık içinde olduklarını tespit etmektir. Dini Şuur Ölçeğinin bu anlayışla kullanılması daha doğrudur. Ayrıca maddelerin ergenlik dönemindeki bireylerden yaşlılara kadar olan her birey tarafından anlaşılır düzeyde açık ve net olduğu görülmektedir. Bu yüzden Dini Şuur Ölçeği (DŞÖ) çocukluk dönemleri hariç tüm dönemlerdeki bireyler için kullanılabilir.

Sonuç ve Öneriler

Dindarlığı bütünüyle ölçmek kolay bir iş değildir. Din psikolojisinin temel konularından biri bireylerin dindarlığı olduğu için zor da olsa bu konu üzerinde çalışmak gereklidir. Bu çalışmanın teorik kısmında, dinin tanımının kolay olmadığına işaret edilmiş ama tüm dinlerin evrensel bazı özelliklerinin olabileceğine değinilmiştir. Tüm dinlerde insan

hayatına “anlam” katan özelliklerle birlikte bireyin neye inanıp inanmayacağını bildiren “inanç” sistemi ve bu sistem içinde nasıl davranacağını bildiren “ritüel” yani “dini davranış” bulunmaktadır. Dindarlık da bu üç kavrama bireyin ne düzeyde uyup uymadığıdır. Teorik kısımda dindarlığının artması ya da artmaması bireyin dini şuurunu ile bağlantılı olacağı, şuur ile alakalı bilgiler verilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun için dindarlık ölçeğinin adına “Dini Şuur Ölçeği” adı verilmiştir.

Ölçeğin geliştirilme aşamasında “Test Tekrar Test” yöntemi kullanılmıştır. Buna göre aynı ölçek maddeleri üç hafta ara ile aynı öğrencilere tekrar uygulanmıştır. Yapılan açım-layıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin beklenildiği üzere üç faktörlü olduğu bulunmuştur. Bu üç faktör “değer”, “bilinç” ve “davranış” olarak isimlendirilmiştir. Ölçeğin açıkladığı toplam varyans oranı %54,362’dir. Dini Şuur Ölçeği’nin (DŞÖ) üç faktörlü yapısı Doğru-layıcı Faktör Analizine tabi tutulmuştur. Birinci düzey faktör analizi sonucunda modelin iyi uyum değerlerine sahip olduğu görülebilir. Son olarak ölçeğin tüm alt boyutlarının güvenilirliğini hesaplamak için Cronbach Alpha iç tutarlılık kat sayısı kabul edilebilir düzeyde olduğundan ölçeğin geliştirilme süreci başarılı olduğu söylenebilir. Buna göre hem ölçeğin boyutları hem de bütünü açısından iç tutarlılık kat sayıları kabul edilebilir düzeyde olduğu için ölçeğin güvenilir olduğu ortaya konmuştur. Dini Şuur Ölçeği (DŞÖ) sadece din psikolojisi alanı için değil aynı zaman da din sosyolojisi ve diğer sosyal bilim-lerde de kullanılabilir.

Kaynakça

- Akyüz, N. ve Çapcıoğlu, İ. (2011). *Ana başlıklarıyla din sosyolojisi*, (I.Baskı). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Allport, G. W. and Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Arslantürk, Z. (1997). *Sosyal bilimler için araştırma metot ve teknikleri*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları.
- Bakıllani, Ebu Bekir, M. (1987). *et-temhid’ül-evail ve telhisü’d-delail*, R.J. McCarthy (nşr.). Beyrut: Müessesetü’l Kütübi’s-Sakafiyye.
- Certel, H. (2003). *Din psikolojisi*. (I. Baskı). Ankara: Andaç Yayınları.
- Charet, F. X. (2010). Consciousness. In David A. Leeming, Kathryn Madden and Stanton Marlan (Ed.), *Encyclopedia of Psychology and Religion*, New York: Springer Science.
- Cirhinlioğlu, F. G. (2013). *Dindarlık, ruh sağlığı ve modernite*. (I. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Comte, A. (1986). *Pozitivizmin ilmihali*. (Çev. P. Eрман). İstanbul: MEB Yayınları.
- Cürçani, Ebu’l Hasan S. Ş. A. (1987, 1308). *et-Tarifat*. İstanbul: Şirketi Sahafiyye-i Osmaniye.

- Çetinkaya, Y. D. (2008). *Toplumsal hareketler: Tarih, teori ve deneyim*. İstanbul: İletişim Yay.
- Elmalı H. Yazır. (1992). *Hak dini Kur'an dili*. 10(2), İstanbul: Azim Dağıtım.
- Fragar, R. (2011). *Kalp, Nefs ve ruh (tekamül, denge ve uyumun sufice psikolojisi)*. (I.Baskı). (Çev. İbrahim Kapaklıkaya). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Fukuyama, Y. (1961). The major dimension of church membership. *Review of Religious Research*, 2: 154-161.
- Gazali, Ebu Hamid M. (1975). *İhya-u Ulumui'd-Din*. (I. Baskı). (Çev. A. Serdaroğlu). İstanbul: Bedir Yayıncılık.
- Glock, C. Y. (1962; 1972). On the study of religious commitment. *Research Supplement to Religious Education*, 57, 98-110.
- Glock, C. Y. (1959). The religious revival in America. (Ed. J. Zahn). *In Religion and the Face of America*, Berkeley: University Extension, University of California.
- Gorsuch, R. L. (1988). Psychology of religion. *Annual Review of Psychology*, 39, 201-221.
- Haerich, P. (1992). Premarital sexual permissiveness and religious orientation: A preliminary investigation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31, 361-365.
- Himmelfarb, H. S. (1975). Measuring religious involment. *Social Forces*, 53: 606-618.
- James, W. (1902; 1961). The varieties of religious experience. New York: The Modern Library.
- Karasar, N. (1994). Bilimsel araştırma yöntemi. (23. Baskı). Ankara: Hacettepe-Taş Kitapçılık.
- Kavros, P. M. (2010). Religion. *In Encyclopedia of Psychology and Religion* (Ed. David A. Leeming, vd.). USA: Springer Science.
- Kayıklık, H. (2000). Dini yaşayış biçimleri: psikolojik temelleri açısından bir değerlendirme. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: DEÜ Sosyal Bil. Enst.
- King, M. B., and Hunt, R. A. (1969). Measuring the religious variable: Amented findings. *Journal for Study of Religion*, 6: 173-85.
- King, M. B. (1967). Measuring the religious variable: Nine Proposed Dimension. *Journal for the Scientific Study of Religion*, c. 6, 173-185.
- Kirkpatrick, L. A. and Hood, R. W. Jr. (1990). Intrinsic-extrinsic religious orientation: the boon or bane of contemporary psychology of religion?. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 442-462.
- Kirman, M. A. (2004). *Sosyolojisi terimleri sözlüğü*, (I. Baskı). İstanbul: Rağbet Yay.
- Koenig, H. G., McCullough, M. E., and Larson, D. B. (2001). *Handbook of religion and health*. New York: Oxford University Press.

- Köktaş, M. (1993). *Türkiye’de dini hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Köse, A. ve Ayten, A. (2012). *Din psikolojisi*. (I. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Lenski, J. (1961). *The religious factor, a sociological study of religion’s impact on politics, economics, and family life*. Connecticut: Greenwood Press.
- Lowenthal, K. M. (1995). *Religion and mental health*, London: Chapman and Hall.
- Lowenthal, K. M. (2004). *The psychology of religion*. England: Oneworld Publication.
- Lowenthal, K. M. (2010). Conscience. In *Encyclopedia of Psychology and Religion*. (First Edition). (Ed. David A. Leeming, Kathryn Madden and Stanton Marlan), New York: Springer Science.
- Matheis, E. N., Tulskey, E. N. and Matheis, R. J. (2006). The relation between spirituality and quality of life among individuals with spinal cord injury. *Rehabilitation Psychology*, 51(3), 265-271.
- Mutlu, K. (1989). Bir dindarlık ölçeği (Sosyolojide yöntem üzerine tartışma). *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(4), 194-199.
- Ok, Ü. (2009). Dini şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine. *Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 149–155.
- Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlilik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8 (2), 528–549.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık etkileşim ve değişim*. (I. Baskı). İstanbul: Dem Yayınları.
- Pargament, K. I., Magyar-Russell, G. M. & Murray-Swank, N. A. (2005). The sacred and the search for significance: Religion as a unique process. *Journal of Social Issues*, 64, 665-687.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practise*. New York: Guilford.
- Peker, H. (200). *Din psikolojisi*. (2. Baskı). Samsun: Seda Matbaası.
- Pratt, J. B. (1920). *The religious consciousness: A psychological study*. New York: MacMillian.
- Richard, P.S. & Bergin, A.E. (2005). *A spirituel strategy for counseling and psychotherapy*. (2. ed.). Washington, D.C: American Psychological Association.
- Sayar, K. (2008). Geçmişin bilgeliği bugünün psikoterapileriyle buluşabilir mi? *Sufi psikolojisi* (Ed. Kemal Sayar), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Saygılı, S. (2011). *Beşin ve ruh*. (5. Baskı). İstanbul: Elit Kültür Yayınları.
- Schultz, D. P. & Schultz, S. E. (2007). *Modern psikoloji tarihi*. (Çev. Yasemin Aslay). İstanbul: Kaknüs Yayıncılık.
- Sencer, M. (1989). *Tolum bilimlerinde yöntem*. İstanbul: Beta Basım-Yayın.
- Şehristani, Ebu’l Feth M. (1975). *el-Milel ve’n-Nihal*, (tah. A.Emir Ali). Beyrut: Daru’l-Marife.

- Şentürk, H. (2013). *İslami hayatın psikolojik temelleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (2013). *Din psikolojisine giriş*, (I.Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık
- Topuz, İ. (2011). Gazali’de dini tutum ve davranışlar -dini yaşam biçimleri. *Marife Dergisi*, 157-177.
- Tümer, G. (1994). *Din* (DİA maddesi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uysal, V. (1995). *İslami dindarlık ölçeği üzerine bir pilot çalışma (A Pilot Study on The Islamic Religiosity)*. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 8(3-4), 263-271.
- Von Hügel, F. (1908). *The mystical element of religion, as studied in saint catherine of genoa and her friends*. (2. Ed.). London: J.M. Dent & Sons.
- Wach, J. (1944). *Sociology of religion*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Webster, M.(2002). *Webster’s uniandrsal encylopedia*. Barners and Noble Books.
- Wullf, D. M. (1997). *Psychology of religion: Classic and Comtemporary*. (Second Ed.). John Wiley, and Sons Inc.
- Yaparel, R. (1987). Dinin tanımı mümkün mü? *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 4, 403-417.
- Yıldız, M. (2014). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. (2.baskı) .İzmir: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Zinubaur, B. J., Pargament, K. I., ve Scott, A.B. (1999). The emerging meanings of religiousness and spirituality: problems and prospects. *journal of personality*, 67, 889-919.